

WASPRAKTIJK, PROPERHEID EN SOCIALE IDENTITEIT

Een historisch-sociologische interpretatie
in het licht van het onderscheid privé/publiek

Rudi Laermans en Carine Meulders

1. INLEIDING

De tweedeling privé vs. publiek speelt in de meeste groeperingen een cruciale rol in de ruimtelijke organisatie van sociale en culturele praktijken. Als zodanig bekleedt ze tevens een centrale plaats in wat antropologen en mentaliteitshistorici collectieve classificatieschema's noemen (vgl. Douglas, 1980 resp. Muchembled, 1978). Deze uitdrukking verwijst naar de binnen een groepering gedeelde en geïnterioriseerde, meestal voor- of onbewust gehanteerde binaire distincties ter ordening van de omringende werkelijkheid. Als cultuurwezens bewonen wij inderdaad een in hoge mate sociaal voor-geclassificeerde realiteit. Geïstitutionaliseerde tweedelingen als mooi-lelijk, vrouwelijk-mannelijk of natuur-cultuur leveren voor de observatie van de wereld de nodige cognitieve handvaten.

Conform een door Claude Lévi-Strauss geïntroduceerd principe vertonen collectieve classificatieschema's een zekere samenhang of structuur. Meer bepaald gaan onderling heterogene binaire onderscheidingen als het ware in de pas lopen, wat resulteert in associatieve kettingen van distincties. Zo roept in vele culturen de tweedeling tussen private en publieke ruimte het onderscheid vrouw resp. man op (vgl. Laermans en Meulders, 1993b). Ook thans verwijst in het Westen zowel de semantische uitdrukking als de feitelijk praktijk van huishoudelijk werk, dus arbeid verricht binnen de private ruimte, naar hoofdzakelijk door vrouwen verrichte taken. Praktijken als koken, stofzuigen of afwassen vallen nog steeds in de regel

vrouwen toe, ook als ze volledig tewerkgesteld zijn. Huishoudelijk werk is, met een term van Illich, schaduwarbeid: verscholen binnen de woonruimte, ten nauwste verweven met het huis, en daarom vaak publiek 'onzichtbaar'. Enerzijds is de woning of de private ruimte de spatiale *locus* van het huishoudelijk werk, anderzijds is het ook het object daarvan, zoals bij voorbeeld afstoffen, stofzuigen, vensters zemen en kuisen afdoende illustreren. De voornamelijk door vrouwen gedane schaduwarbeid kan dan ook een voor de reproductie van het huishouden essentieel geheel van praktijken heten (vgl. Martin, 1984).

Talrijke producten die wij thans in het Westen in de supermarkt aanschaffen, zoals zeep of boter, werden een eeuw geleden nog zelf aangemaakt binnen het kader van een huishoudelijke economie. Door de band genomen ging het verlies van deze productieve functies hand in hand met een stijgende emotionalisering van de familiale verhoudingen, evenals met een feminisering en devaluatie van het nog resterende huishoudelijk werk. Ook de zogeheten mechanisering van het huishouden tijdens de 20ste eeuw, dus de groeiende substitutie van menselijke (of juist: vrouwelijke) arbeid door technische artefacten, had in het algemeen analoge gevolgen voor de sociale status van het huishoudelijk werk.

Hierna schetsen we op basis van bestaande onderzoeksresultaten voor West-Europa, deels ook de Verenigde Staten, in grote lijnen de historische ontwikkeling tijdens de voorbije vijf eeuwen van één enkele huishoudelijke taak, met name het wassen. Uiteraard hangt deze evolutie in belangrijke mate samen met veranderde opvattingen en praktijken inzake het onderscheid tussen vuil en proper. We wijzen er alvast op dat, zoals onder meer Norbert Elias al terecht benadrukte (1982/1), de verschuivingen in de tegenstelling tussen vuil en proper niet zomaar kunnen worden herleid tot een groter hygiënisch bewustzijn. In de hedendaagse Westerse cultuur is de term vuil inderdaad ten nauwste verbonden met uitdrukkingen als onhygiënisch, ongezond of - ietwat geleerder - medisch onverantwoord. Het thans invloedrijke 'medisch materialisme' betreft kortom de notie vuil op de vanaf het einde van de 19de eeuw vergaarde kennis over ziekteverwekkende organismen als microben en bacteriën. Het was nu juist een van de verdiensten van Elias' al in 1939 verschenen monumentale studie over het civilisatieproces dat ze aantoonde hoe bepaalde praktijken, zoals de taboeïsering van het spuwen, zich lang voor 'de microbiologisering van het wereldbeeld' doorzetten. Elias kwam op grond van zijn onderzoek van manierenboeken met name tot de conclusie dat de grens tussen vuil en proper om welbepaalde sociale redenen verschoof. Met de verhoofsing van de vroegere krijgsadel tijdens de vroegmoderne periode, groeide volgens Elias een nieuw aristocratisch zelfbeeld waarin de beschaafde of geciviliseerde publieke verschijning centraal stond. Juist daarom verkreeg de expliciete etiquette impliciet kracht van sociale wet: ze bakende het script af voor de adellijke theatraliteit en legde zo tevens de (veranderde!) grenzen van de wellevendheid vast.

Talrijke historici en historisch georiënteerde sociologen of antropologen hebben tijdens de voorbije twee decennia, na de herontdekking van *Het civilisatieproces*, het gedachtengoed van Elias verder verfijnd, deels ook naar de 19de en de 20ste eeuw doorgetrokken. Zij zijn hierna onze voornaamste gidsen doorheen de geschiedenis van het wassen (voor meer details, evenals voor een volledige bibliografie, zie Meulders, 1992). Daarbij pogen we, in de lijn van wat zojuist al kort werd gezegd over de aristocratische properheidspraktijken, in het materiaal gedurig twee lijnen te trekken aan de hand van het onderscheid privé vs. publiek. Vooreerst stellen we belang in *de ruimtelijke inscriptie van de waspraktijk op de as privé/publiek*. In dit verband kan men binnen de beschouwde periode een uitgesproken algemene trend richting verhuuselijking en privatisering onderkennen. In vergelijking met vele andere vormen van huishoudelijk werk, die in toenemende mate uit de sfeer van woning en familie verdwenen, bezit de geschiedenis van het wassen een enigszins paradoxaal aandoend karakter. Zo kan men vaststellen dat tijdens de 19de eeuw het wassen het voorwerp werd van een toenemende commodificatie en professionalisering: het wasgoed werd uitbesteed aan professionele wasvrouwen of aan commerciële wasserijen. Na de ontwikkeling van de kleine wasmachine aan het begin van de 20ste eeuw de-professionaliseerde de waspraktijk. De introductie van volautomatische wasmachine tijdens de jaren vijftig bewerkstelligde de definitieve privatisering en verhuuselijking van een voorheen buitenshuis gelocaliseerde praktijk.

In de tweede plaats kijken we *hoe was- of properheidsstandaarden variëren met de normering van de publieke (of sociale) identiteit via kleding en uiterlijk vertoon*. Weerom tekenen zich enkele markante tendensen af. Historisch cruciaal was wellicht de overgang van het aristocratische witheidsideaal naar 'het (klein)burgerlijke regime'. Dat laatste valt niet los te zien van de vestiging of - om in dezelfde sociale sfeer te blijven - de 'inburgering' van een nieuwe professioneel regime. De burgerlijke opvattingen inzake properheid en publieke identiteit werden immers mede gelegitimeerd door allerhande medische professies en stonden dus niet los van het proces dat sociologen gemeenlijk vatten onder de noemer 'medicalisering'. Dat illustreert dan weer op zijn beurt dat de grens tussen de private en de publieke levenssferen bepaald doorlaatbaar was - en blijft. Onder beroep op een wetenschappelijk gedekte deskundigheid meenden - en menen - medische beroepen op een gezaghebbende en tevens legitieme wijze in private praktijken te kunnen intervensiëren. Voor deze specifieke vorm van regulering muntte Foucault de uitdrukking 'normalisatie'. Het later te bespreken 19de-eeuwse hygiënistische offensief is daar een schoolvoorbeeld van.

2. 'KEEPING UP APPEARANCES': DE HOOFSE WITHEIDSCULTUS

In de loop van de 19de eeuw 'ontdekten' de hoofse kringen de aantrekkelijkheid en de onderscheidende kracht van het smetteloze witte linnen. De transformatie van de adel van een krijersgroep in een hoofse stand, eerst in Italië en later ook in

Frankrijk, speelde een belangrijke rol in de formulering van nieuwe en striktere gedrageregels. De adel kon haar symbolisch gezag namelijk niet langer aan roemrijke krijgsdaden ontleen: voortaan diende ze haar publieke identiteit waar te maken via de esthetische stilering en verfijning van de eigen improductiviteit. Tegelijkertijd vormden de aristocratische hoven centrale knooppunten van interne sociale controle: wie de normen niet naleefde, werd al snel het mikpunt van hoon en spot. In de genese van de hoofse 'règles de bienséance' hadden overigens ook manieren- of etiquetteboeken een belangrijke hand, wat te samen met de intensieve contacten tussen de diverse West-Europese hoven mede de relatief grote eenvormigheid van de toenmalige aristocratische code inzake kledij en publieke verschijning verklaart.

De nieuwe hoofse etiquette beklemtoonde vooral het correcte opbouwen en onderhouden van een *personal front* (Goffman, 1980), van een indrukwekkende façade van wellevendheid, goede manieren en civilisatie. Aan de hoven werd het aristocratische bestaan dan ook volkomen getheatraliseerd. Tegelijk bezat de geësceneerde publieke identiteit 'kracht van werkelijkheid'. Zoals onder meer ook Sennett (1976) en Perrot (1987) benadrukken, stond ze niet in het teken van de pas later doorbroken 'burgerlijke' idee van authenticiteit of oprechtheid. De adel loog dus niet, en al evenmin fingeerde ze conform de eigen opvattingen middels theatrale gebaren en dito kledij zoiets als een valse identiteit. Niet de individuele of private, wel de sociale identiteit primeerde in de zelfbeleving. Het tonen van deze sociale identiteit viel samen met een strak genormeerde vertoning, waarbinnen 'schijn' en 'zijn' in een enkele figuur van adellijk *paraître* samenvielen. Juist een propere, ja kraaknette verschijning kreeg in de loop van de 16de eeuw een vaste plaats in het publieke aristocratische leven. Het dragen van fris en spectaculair ogend wit linnen, het wassen van de handen, later ook het gebruik van mes en vork en andere thans hygiënisch genoemde handelingen, stonden nog helemaal niet in het teken van het streven naar een optimale individuele gezondheid. Witheid en properheid waren synoniem met wellevendheid, en deze 'bienséance' was op haar beurt een teken van edelman of -vrouw zijn. Daar tot omstreeks het midden van de 18de eeuw ook in hoofse kringen de watervrees relatief wijd verbreid was en men zich dus weinig waste, vervuilde het witte linnen erg snel. In feite waste het gedragen linnen het lichaam, zodat het vaak moest worden verschoond. 'Het linnen absorbeerde het zweet en andere onzuiverheden; het vervangen kwam inderdaad neer op wassen. Het hemd veranderde in een reinigende spons', aldus Vigarello (1988: 60).

Met de doorbraak van properheid en witheid als haast vanzelfsprekende attributen van de adellijke publieke identiteit, evolueerden binnen de hoofse kringen de facto ook de pijnlijkheden- en tolerantiedrempels. Dat had veel te maken met het feit dat sociale eisen gaandeweg in persoonlijk verinnerlijkte standaarden veranderden. Door deze verschuiving van externe naar zelfcontrole was vuil niet langer uitsluitend een om sociale redenen te mijden iets. Integendeel, na de verinnerlijking van de wellevendheidsregels riepen vieze dingen en smerigheid reële gevoelens van afkeer op, ja zelfs lichamelijke affecten. Tegelijk begon men zich persoonlijk onge-

makkelijk te voelen wanneer de kleren niet langer fris geurden of schoon oogden. Dat leidde er aan het Franse hof toe dat reeds aan het einde van de 16de eeuw het overhemd dagelijks werd vervangen (Vigarello, 1988: 67).

Een net publiek voorkomen gold vanaf het einde van de 16de eeuw als een hoogst distinctief teken, als een felbegeerd statussymbool. De erkende 'properheidstekens' gingen dan ook de inzet vormen van een bijwijlen felle distinctiestrijd tussen de aristocratie en de opklimmende burgerij. Dat resulteerde voorspelbaar in een gedurig opschroeven van de netheidsstandaarden in de loop van de 17de en de 18de eeuw (vgl. de talrijke voorbeelden in Elias, 1982/2 en Vigarello, 1988). Zo volgden op de witte kraag en de smetteloze manchetten het geurloze nachthemd, de vlekkeloze lakens en tafelkleden, en de propere zakdoek. Toen tijdens de eerste helft van de 18de eeuw schoorvoetend het water als hulpmiddel in de strijd tegen het intieme lichaamsvuil werd (her)ontdekt, kwamen weer nieuwe properheidsattributen in zwang. Badhanddoeken en washandjes moesten het lichaamsvuil helpen verwijderen, maar mochten er zelf nooit vies uitzien.

Deze hele evolutie had een niet onbelangrijk neveneffect: de sociale koof tussen de rijkere, zichzelf als beschaafd beschouwende bovenlaag enerzijds en de volkse massa anderzijds, groeide letterlijk zienderogen. Op de reële sociale afstand tussen boven- en onderlagen entte zich een tegelijk symbolische en zintuiglijk-fysieke afstand, waardoor de eerste nog vergrootte. Adel en burgerij wensten zich hoe langer hoe minder te vermengen met het vuile en vieze volk tijdens markt- en feestdagen, of tijdens carnaval. Het aanvankelijk louter hoofse streven naar het ophouden van een specifieke publieke identiteit via witheid en properheid mondde zo uit in een drastische segregatie van het publieke leven (zie Burke, 1978; Muchembled, 1978 en 1990; Stalleybrass & White, 1986).

De verstrakking van de grens die vies van schoon scheidde, ging in het door Elias bestudeerde beschavingsproces hand in hand met een verzelfstandiging van properheid als waarde en attribuut. De hoofse cultivering van een specifieke publieke identiteit was immers geheel en al gescheiden van welke vorm van arbeid dan ook. Conform het adellijke ideaal van improductiviteit stelde de hoveling uitsluitend belang in een elegante verschijning die de mede-aristocraten zou impressioneren. Dit samenspel tussen het adellijke taboe op werken enerzijds en de 'emancipatie' van de waarde properheid binnen de hoofse levensstijl anderzijds, stimuleerde welhaast per definitie de professionalisering van het wassen. Met het oog op het naleven van de wellevendheidsregels liet de aristocratie haar was door professionele wasvrouwen doen. Sommige edellieden hielden er een aparte wasafdeling in de eigen huishouding op na, anderen besteedden hun linnen uit aan kleine ateliers in de plaatselijke omgeving. De rijksten konden het zich veroorloven het wasgoed te verzenden naar buitenlandse specialisten met een internationale reputatie. Zo genoten het Nederlandse Haarlem en het Duitse Westfalen een groot aanzien als producenten van witheid. Overigens is het duidelijk dat een proper voorkomen in het

algemeen grote wasuitgaven vergde. Maar juist het investeren in een schijnbaar futiel streven naar volkomen witheid door zeer frequente doch kostbare wasbeurten, sloot goed aan bij de aristocratische levensstijl van 'conspicuous consumption' (T. Veblen).

3. VROUWEN EN WATER (I): DE TRADITIONELE WASPRAKTIJK

Eind jaren zestig, begin jaren zeventig verbleef de Franse ethnologe Yvonne Verdier gedurende lange tijd in Minot, een klein dorpje in Bretagne (Verdier, 1979). Ze praatte onder meer met oudere vrouwen over de wijze waarop die tot voor kort kleren maakten en wasten. Uit Verdiere fascinerende studie blijkt dat in Minot tot diep in de jaren vijftig de traditionele waspraktijk in ere werd gehouden. Er zijn meerdere aanwijzingen dat ook in andere delen van Frankrijk (Wasserman, 1989) en op verschillende plaatsen in Duitsland (Silberzahn-Jahndt, 1991 en Orland, 1991), Zwitserland (Heller, 1979 en Ehrensperger, 1988) en Oostenrijk (Frünn, 1978) het wasproces, althans op het platteland, tot begin jaren zestig meer gelijknissen dan verschillen vertoonde met de uiteraard fragmentarische beelden die ons van het vroegmoderne rurale reinigingsritueel zijn overgeleverd. In de periferie bezaten oudere vrouwen blijkbaar genoeg symbolisch gezag om ook in de moderne tijd nog voldoende respect te kunnen afdwingen voor de traditie, voor eeuwenoude gewoonten en gebruiken. We benadrukken overigens dat lokale verschillen de traditionele waspraktijk in deze of gene richting kleurden. Zo speelde in Holland 'de grote was' zich gewoonlijk niet binnen de gehele plaatselijke vrouwengemeenschap af. De vrouwelijke familieleden ontfermden er zich te samen met het huishoudpersoneel over het wasgoed.

Het traditionele reinigingsritueel, dat haar beslag kreeg binnen de context van een dorpsgemeenschap, verschilde in meerdere opzichten van de zojuist besproken aristocratische witheidscultus en daarmee verbonden waspraktijk. Voor de deelnemende vrouwen vormde witheid immers geen doel op zichzelf, noch een middel om zich van de rest van de samenleving te onderscheiden. Centraal stond met andere woorden niet het cultiveren van een specifieke publieke identiteit. De godsdienstige en collectief-rituele inbedding van de traditionele waspraktijk - waarover zo dadelijk meer - maakte dat alles bij elkaar genomen minder het concrete wasresultaat en veeleer de washandeling zélf voor waardevol doorging. Voor de rurale dorpsbewoners bezat kortom primair het doen van de was een symbolische meerwaarde, en niet zozeer de netto-uitkomst van dat handelen in de vorm van vlekkeloosheid of witheid. Want zoals zonden pas werkelijk met en door de actieve boetedoening verdwenen, zo behoefde het verkrijgen van schone (en niet: fonkelwitte) kleren het zweet en de zware arbeid van de wassende vrouwen. Althans op bepaalde ogenblikken was deze arbeid ook op een bijzondere wijze georganiseerd: niet een nagestreefde publieke of sociale identiteit, maar een publieke ritualisering van

de waspraktijk gaf het reinigen van kleren of beddegoed een in alle opzichten apart karakter.

Het traditionele wassen stond in het teken van de tegenstelling tussen 'de kleine' en 'de grote was'. De regelmaat van de kleine was weerspiegelde hoofdzakelijk de individuele huiselijke noden: wie weinig linnen had, moest vaker wassen. De grote was volgde daarentegen de seizoenskalender. Hij greep plaats bij het begin van de lente en de herfst, wanneer de weersomstandigheden het meest geschikt waren en de dorpsvrouwen letterlijk en figuurlijk de handen vrij hadden voor wasarbeid. Maar behalve materiële voorwaarden legden vooral symbolische betekenissen het ritme van de grote was vast. Deze vaststelling geldt overigens ook voor andere collectieve reinigingsrituelen, zoals bij voorbeeld 'de grote kuis'. De terugkeer van de lente en het aanbreken van de herfst markeerden binnen de rurale jaarkalender een overgangstijd, een passage in de natuur die de gehele plattelandseconomie diep beïnvloedde. Het komen en gaan van de seizoenen gaf immers het startsein voor activiteiten als zaaien en planten, oogsten of het slachten van dieren. Tegelijk kenden de jaarlijks weerkerende overgangen in de natuur hun cultureel-religieuze tegenhangers. Met het ritme van de seizoenen correspondeerden feestdagen en praktijken die eveneens passages ritualiseerden. Zo verwees Pasen naar de Verrijzenis (verandering van dood naar leven); tevens moest de katholieke gelovige tijdens deze periode zijn of haar biechtplicht vervullen (overgang van zondig naar rein). De grote was lag, net als de grote schoonmaak, eveneens in de door de natuur geritmeerde culturele kalender ingebed. De metamorfose in de natuur werd zo verbonden met het herstel van de culturele orde binnen de materiële werkelijkheid. Zoals de winter in de lente of de zomer in de herfst overging, zo moest ook het vuile opnieuw in het propere veranderen. Tegelijk verleende de synchronie tussen de natuurlijke en de religieuze kalender aan de grote was een boventijdelijke betekenis. De transformatie van vuil in proper liep tijdens het voorjaar in de pas met de overgang van zondig naar rein (het biechtsacrament) en van dood naar leven (de Verrijzenis van Christus). De herfstwas werd dan weer geassocieerd met Allerzielen en Allerheiligen.

Zowel de informele kleine was als de sterk geritualiseerde grote was kenden een privé en een publiek moment (Verdier, 1979; vgl. Orland, 1991: 53-59). De waspraktijk vergde individuele en collectieve inspanningen, uitgevoerd op divergerende ritmes en in verschillende plaatsen. De eerste fase van het wasproces vond binnenshuis plaats. Het wasgoed werd thuis gesorteerd, geweekt en gekookt door de vrouw des huizes of haar personeel. Deze arbeid was tijdsintensief en zwaar: er diende heel wat water voor te worden aangedragen, dat vervolgens ook nog moest worden opgestookt. Aansluitend bij het kalme ritme van het chemische proces was de start van het wassen traag, ernstig, haast sacraal, en niet in het minst: privaat want huiselijk. Het erop volgende publieke moment hield in dat men naar de publieke wasplaats verhuisde, vaak gelegen aan een rivier. Daar werd het linnen geschrobt, gekneed en gespoeld, en ten slotte ook uitgewrongen en gedroogd.

Binnen de lokale dorpsgemeenschap had de publieke fase van de grote was de gedaante van een collectief ritueel. Rondom de gemeenschappelijke wasplaats verzamelden zich de vrouwen van het dorp met hun ingeweekt en gekookt linnen. De dorpsgemeenschap verzusterde en transformeerde zo wat sowieso moest gebeuren in een feestelijk evenement. De aanwezige vrouwen bepraatten met elkaar hun familiale aangelegenheden en zongen wasliedjes terwijl ze zich door de vaak gigantische wasberg werkten die tijdens de voorbije maanden was gegroeid. Ondertussen luisterden ze ook naar de aanwijzingen en de verhalen van oudere vrouwen, en wisselden ze tevens materialen uit. Daarbij speelde een specifiek uitwisselingssysteem. Het van de kleine wasjes overgebleven zeepwater werd bij voorbeeld aan die arme vrouwen gegeven die zich geen zeep konden veroorloven. Ook circuleerde zeepwater tussen burens, en werden allerhande wasrequisieten onderling gedeeld. Wie een 'klein wasje' ging doen, vroeg overigens de burens gewoonlijk of er niets dringends diende te worden gewassen. De vrouwen wisselden voorts ook individuele wasrecepten uit, evenals adviezen betreffende het verwijderen van vlekken, het verzachten van het linnen of het bekomen van aangename geuren.

Op het eerste gezicht was de grote was een echt gemeenschapsfeest. Maar juist als collectief ritueel vormde dit gebeuren ook een belangrijk instrument van sociale controle. Want in het publieke wasceremonieel kwamen de onderlinge verschillen letterlijk aan het licht: de hoeveelheid en de kwaliteit van het publiek uitgestalde wasgoed vertelde over rijkdom en armoede, en vlekken in de lakens (of de afwezigheid daarvan) onthulden echtelijke geheimen. De gemeenschap verzusterde, doch in deze zusterlijke gemeenschap wikte elke aanwezige vrouw aan de hand van het te wassen linnen het familiebezit en de private levensstijl van de burens. De grote was vormde zo een belangrijke schakel in de lokale statusstrijd en het plaatselijke roddelcircuit. Binnen de vroegmoderne dorpsgemeenschappen speelde het wassen trouwens nog op een tweede manier een kardinale rol in de collectieve distinctiestrijd. Wie rijk was en daarom veel linnen bezat, kon zich tot de grote rituele wasbeurten beperken. De meeste gezinnen zagen zich evenwel verplicht om meer of minder tussendoor-wasje te verrichten. Hoe hoger de frequentie daarvan, hoe geringer de eigen middelen - en dat ontging uiteraard ook de andere dorpsbewoners niet. Met hoeveel gevoelens van gêne of schaamte armere vrouwen de gang naar de publieke wasplaats maakten, is een historisch goed bewaard geheim.

4. VROUWEN EN WATER (II): HET PUBLIEKE STEDELIJKE WASSEN

Wanneer we de blik van de traditionele rurale waspraktijk naar het 19de-eeuwse Parijs verleggen, stellen we vast dat daar omstreeks het midden van de vorige eeuw nog steeds zowat overal werd gewassen waar er water voorhanden was: in vaten en fonteinen, in meertjes, en natuurlijk aan de oevers van de Seine. Aldaar waren drijvende wasplatformen een vertrouwd beeld, net overigens als in onder meer Zurich, Genève en Straatsburg (Heller, 1979). Vanaf omstreeks 1850 werden ze vanwege de

groeïende nood aan wasmogelijkheden langzaam maar zeker vervangen door publieke washuizen. In de naam van gezondheid en hygiëne, waarover zo dadelijk meer, stimuleerden de Parijse autoriteiten de bouw van commerciële washuizen door private ondernemers. Deze publieke washuizen omvatten in het algemeen een plaats waar het linnen gemeenschappelijk kon worden gewassen, een reservoir met koud water, en soms ook een stoomketel om water op te warmen of een droogruimte met warme lucht. Lang niet altijd was er plaats voorzien voor het strijken, stijven of opvouwen van het wasgoed. Deze activiteiten grepen dan thuis of in kleine familiezaakjes plaats. Zeep, soda en chloorwater konden in de publieke washuizen meestal van de mannelijke toezichtshouder worden gekocht. Hij had een dubbele functie: enerzijds de interne orde en discipline bewaken, evenals de wasfaciliteiten, anderzijds het geven van professioneel advies inzake de te gebruiken producten en de verschillende fasen in het wasproces. Zijn aanwezigheid liep vooruit op de creatie van de huishoudwetenschap aan het begin van de 20ste eeuw. Ze kan daarom worden beschouwd als een poging om grip te krijgen op wat tot dan toe nog altijd aan de om zich heen grijpende rationalisatie en professionalisering ontsnapt: het huishouden (vgl. Perrot, 1980: 20-21).

Binnen de stad bleef de traditionele band tussen vrouwen en water bestaan. De aanvoer van water voor de familiale behoeften was, zoals het wassen zelf, een haast exclusief vrouwelijke taak. Het ging om zware arbeid, maar tegelijk verleende die de vrouwen een zekere vrijheid. De collectieve waspraktijk gaf de vrouw immers de kans om het huis of de private levenssfeer te verlaten en aan het publieke leven deel te nemen. De wasplaats functioneerde voor de vrouwen dan ook op een analoge wijze als de kroeg voor de man. Dit belang van het publieke washuis als een ruimte voor vrouwelijke sociabiliteit wordt goed geïllustreerd door de mislukking van een van de prestigieuze projecten van Napoleon III. Uit bewondering voor de technische vooruitgang van de Britten zond hij ter bestudering van de lokale wasplaatsen een delegatie naar Londen en Liverpool. Onder leiding van twee Londense ingenieurs werd dan in 1855 één enkel project definitief voltooid: de was- en badruimte van het Temple-kwartier. Dit gebouw symboliseerde het belang van de nieuwe ideeën omtrent hygiëne (waarover zo dadelijk meer). Tevens gaf het een overzicht van de meest geavanceerde technische verworvenheden op het gebied van het wassen. 'Britse stoommachines en droog- en strijkmachines waarborgden dat de technische kant van de zaak op wieltes liep. Nieuwe methoden, zoals de stoomwas, die al sinds 1853 in militaire washuizen in zwang was, het drogen middels warme lucht, het gebruik van heet kraantjeswater en strijkruimtes, completeerden de nieuwe installatie en waren bedoeld om het werk van de was- en de huisvrouwen te verlichten', aldus Goubert (1989: 74; vgl. Perrot, 1980: 16). Goed zes jaar na de officiële opening werkte deze 'Tempel van de Reinheid' evenwel met verlies. De voornaamste reden voor de vrouwelijke boycot was de opdeling van de wasruimte in individuele cellen (Perrot, 1979: 130). Dat mocht dan wel getuigen van efficiëntie en een modern-hygiënische instelling, en vooral: van een streven

naar sociale orde en disciplinerings, het botste met de rond het wassen bestaande feminiene publieke cultuur.

In de publieke washuizen bevonden zich uiteenlopende groepen van vrouwen in een enkele ruimte: professionele wasvrouwen, die zich tegen betaling over ieders wasgoed ontfermden; de armere huisvrouwen, die er hun gezinswas kwamen doen; en de dienstbodes, die er het wasgoed van hun werkgevers reinigden. Wat deze drie groepen van vrouwen gemeen hadden, was hun lage sociale status. Bovendien waren de meeste leden van deze 'vrouwengemeenschap' nog sterk verbonden met de traditionele rurale cultuur. De massieve groei van de stedelijke bevolking tijdens de 19de eeuw maakte immers dat ieder jaar tienduizenden vrouwen het platteland verlieten. Onder de vrouwelijke nieuwkomers was 'de was doen' een vanzelfsprekende manier om geld te verdienen. Op die manier vonden kenmerken van het traditionele wassen in de stedelijke publieke washuizen hun ingang. Het washuis werd aldus ook een ontmoetingsplaats voor vrouwen, die er kletsten en lachten, nieuwsjes en zorgen uitwisselden, of - zoals Zola zo trefzeker in *L'Assommoir* beschrijft - onderlinge vetes en conflicten beslechtten (vgl. Gordo, 1985: 60-70 en Perrot, 1980).

Traditie en moderniteit raakten in de stedelijke washuizen onderling verweven. Restanten van de traditionele wascultuur veranderden het washuis in een feminiene publieke ruimte, maar tegelijk verloor juist in de commerciële washuizen het wassen haar traditionele karakteristieken omwille van de doorgevoerde technische vernieuwingen. In 1766 poogde Jacob Christiaan Schäffer uit Regensburg in een tractaat met de titel 'De gemakkelijke en in het huishouden ongetwijfeld erg voordelige wasmachine' de wereld van de gemakken van zijn uitvinding te overtuigen. Tijdens de daarop volgende jaren werden zonder veel succes diverse andere types gelanceerd. Daarentegen sloeg in de wasindustrie wel de chemische revolutie aan. In 1784 slaagde Berthollet er als eerste in om de bleek-kwaliteiten van chlorine voor de waspraktijk productief te maken. Enkele jaren later, in 1790, ontwikkelde Leblanc met succes een proces voor de industriële productie van sodakristallen. Beide nieuwe reinigingsmiddelen kenden al gauw veel bijval, niet in het minst omdat de properheidsstandaarden de hoogte bleven ingaan en tegelijk de sociale ladder begonnen af te dalen.

De verhoging van de reinheidsnormen had veel te maken met de hierna uitvoeriger te bespreken medisch-hygiënistische omwenteling. In steden als Parijs of Londen hing ze echter ook samen met de bevolkingstoename, het gebrek aan ruimte, en de problemen op het gebied van waterdistributie. Een groeiend aantal arbeidersgezinnen ontbrak het aan voldoende financiële middelen en ruimte voor een hygiënische en gezonde levensstijl, en dat niettegenstaande properheid naar het einde van de 19de eeuw 'de luxe van de armen' werd. De stedelijke levensomstandigheden dwongen aldus tot een zoektocht naar geëigende wasinfrastructuren (Malcolmson, 1986: xiii). Algemeen gesteld werd de ontwikkeling van gemechaniseerde was-

machines pas mogelijk vanaf 1860. Deze late en langzame modernisering was deels het gevolg van de inadequate publieke energie- en watervoorzieningen. In vergelijking met de dure wasmachines bleef de welgestelde huisvrouw hoe dan ook goedkoper af met een wassende dienstbode. Het bood haar tegelijk enig sociaal statusprofijt: niet werken en huispersoneel commanderen, werden nog steeds met de aristocratische levensstijl geassocieerd (Hausen, 1987: 290-303). Hoe dit verder ook zij, de eerste wasmachines werden nog met de hand aangedreven, moesten manueel met water worden gevuld, en konden slechts voor een gedeelte van het totale wasproces worden ingezet.

De mechanisering van het wasproces speelde zich in eerste instantie binnen het publiek-professionele urbane circuit af. De commerciële washuizen functioneerden in die zin als laboratoria voor de verdere verfijning van de wastechnologie. De dagelijkse confrontatie met zekere technische tekortkomingen, de diepgaande kennis van het wasproces en in het bijzonder de economische belangen, stimuleerden het verder experimenteren met en optimaliseren van de gegeven mogelijkheden. Een andere belangrijke doelgroep voor de producenten van wasmachines waren de zgn. collectieve huishoudens, zoals hospitalen, gevangenissen en kloosters. Om de steeds frequentere vervanging van het linnen economisch redabel te houden, gingen talrijke van dergelijke instellingen ertoe over om hun eigen washuizen te bouwen.

5. VAN 'PUBLIEKE MEDICALISERING' NAAR 'GEPRIVATISEERDE VROUWELIJKHEID'

Zoals eerder al werd aangegeven, resulteerde de distinctiestrijd tussen adel en burgerij in opgeschroefde properheidsnormen enerzijds, in een groeiende kloof tussen boven- en onderlagen van de samenleving anderzijds. Modderige wegen en besmeurde schoenen, stinkende afvalhopen en bezwete hemden waren omstreeks het midden van de 18de eeuw voor de brede maatschappelijke bovenlaag een gedeelde bron van afkeer en weerzin. Aristocraten en burgers refereerden aan analoge symbolen zoals witheid en properheid, evenals aan een gemeenschappelijk wereldbeeld waarin het volk verscheen als vies en smerig en daarom te mijden. Met het groeiende zelfbewustzijn van 'de derde stand' nam echter ook de interne verdeeldheid over de betekenis van de noties vuil en proper toe. Langzaam maar zeker verloor het aristocratische ideaal van een zichtbare properheid, op zijn beurt het gevolg van een welbepaalde opvatting over de publieke identiteit, binnen burgerlijke kringen aan geloofwaardigheid. Vanaf 1760 kreeg zo een nieuw vertoog over de properheid gestalte. Via de herijking van de begrippen vuil en proper werd voortaan de eigen burgerlijke identiteit geaffirméerd en de adellijke levensstijl openlijk bekritiséerd. De burgerlijke properheidsvisie kwam met name in het teken te staan van kracht en eenvoud, soberheid en natuurlijkheid, (zelf)controle en productiviteit. Adellijke poeders en aristocratische pruiken, wellustige warme baden en witte boorden wer-

den, althans in woorden, voor minder aangename maar versterkende praktijken als het koude bad verruild (Vigarello, 1988: 112-131).

Met de doorbraak van het medisch-hygiënistische discours verwierf de eerst nog louter moreel-politieke aanval op de aristocratische 'weekheid' en 'zwakheid' een 'wetenschappelijke' basis. De hygiënisten staaften met zgn. wetenschappelijke argumenten het ondertussen gegroeide burgerlijke zelfbeeld. Ze bekrachtigden de gedachte dat soberheid en natuurlijkheid noodzakelijk waren in het onderhoud van het eigen lichaam en het publieke vertoon, en wel door die te verbinden met de notie 'gezondheid', hét centrale begrip in het nieuwe medisch-hygiënistische ver-
toog. Dat discours legde ook voortdurend een band tussen de eis van properheid en het ideaal van een goede gezondheid op zowel individueel-lichamelijk als sociaal vlak. Tegelijk legitimeerde het de kritiek van de burgerij op de als overdreven, ja dubieus beschouwde witheidscultus van de aristocratie. Een gezonde properheid was niet gediend met theatrale schijnvertoningen, maar vereiste een eenvoudige, gewetensvol nageleefde netheidspraktijk. Of nog: frequente wasbeurten waren meer aangewezen dan met veel parfum en poeder gelardeerde bezoeken van de Parijse salons; en onzichtbaar maar proper ondergoed was 'hygiënischer', 'gezonder' en dus 'beter' dan super-zichtbare kantslierten (vgl. verder Perrot, 1984 en 1987).

In het algemeen kan men stellen dat in de loop van de 19de eeuw, toen het medisch-hygiënistische ver-
toog steeds meer maatschappelijke impact verkreeg, de notie vuil van het primaat van de waarneembaarheid werd losgekoppeld. Een onmiddellijk zichtbare witheid of een meteen ruikbare parfum-lucht waarborgden niet automatisch 'een lang en gezond leven'. Want de lichamelijke gezondheid werd ook beïnvloed door vaak zintuiglijk onwaarneembare processen. Vanaf 1880 bevestigden de ontdekkingen van Pasteur, Lister en Koch dat juist de niet zintuiglijk observeerbare, nimmer met het blote oog te onderscheiden werkelijkheid voor de gezondheid fundamenteel was (vgl. Vigarello, 1988 en Latour, 1988). Wat men reeds vermoedde, werd wetenschappelijke waarheid: ziekteverwekkende organismen waren onhoorbaar en onzichtbaar, reukloos en onopvallend; ze hadden de gedaante van uitsluitend met een microscoop te observeren microben, kiemen en bacillen. Het nastreven van properheid stond voortaan dan ook in het teken van een onophoudelijke strijd tegen een onzichtbare maar alomtegenwoordige vijand die uitsluitend medici konden waarnemen. Wie wilde weten wat echt vuil of echt proper was, diende zich voortaan op hun oordelen en uitspraken te verlaten. Tegelijk bleek dat de Vijand zich bij voorkeur verborg in stof, vuil, rottend afval en ongezuiverd drinkwater. Vigarello (1988: 203) concludeert dan ook dat 'de microbe het risico [van ziekte] materialiseerde en identificeerde. Vandaar de nieuwe rol voor de properheid: de nu kwantificeerbare vijand bestrijden. [...] Maar dit veelvormig wezen, wriemelend onder de microscopen, ontsnapte volledig aan het blote oog. De gevolgen waren onafwendbaar: wassen werkte, zoals nooit tevoren, op het onzichtbare in'. Vanaf het einde van de 19de eeuw kwam in het wasproces dan ook de nadruk op het desinfecteren te liggen. De klemtoon viel voortaan op het koken

en het stomen. Vooral in collectieve huishoudens als ziekenhuizen, gevangenissen, kazernes en kloosters, werd aan het desinfecteren bijzonder veel aandacht besteed.

De 'pasteurisering' (Latour) of 'microbiologisering' van het medisch-hygiënistisch discours veranderde behalve de notie properheid ook de sociale verhoudingen én de voorstellingen daarvan. Reeds vanaf omstreeks 1840 hadden gezondheidsdeskundigen in zowat heel West-Europa de idealen van de filosofische Verlichting voor een meer praktische Verlichtingspolitiek vervuild ter adstruering van hun status- en kennisclaims. Ze vertaalden hun theoretische inzichten in talloze adviezen en voorstellen, die zowel de stedelijke openbare ruimte als het private (gezins)leven betroffen. De notie van 'publieke ruimte' verkeeg zo een andere, gemedicaliseerde invulling. Voor de gezondheidsprofessionalisten vormden straten, pleinen, steegjes, cafés, wasplaatsen, passages en andere urbane doorgangs- of ontmoetingsruimten immers voor alles mogelijke besmettingshaarden, potentiële bedreigingen van de individuele lichamelijke orde, die overigens onlosmakelijk was verweven met de gezondheid van 'het sociale lichaam'. De vele voorstellen ter sanering van oude, ongezond genoemde buurten werden in de regel gecompleteerd door diverse pleidooien voor de aanleg van collectieve voorzieningen als rioleringen en waterleidingen. De hygiëne-eisen, aldus nogmaals Vigarello (1988: 230-231), 'noopten tot een totale reconstructie van de wereld boven en onder de steden. Water was ongetwijfeld een van de voornaamste factoren in de urbane herordening'.

De nieuwe 'biomacht' (Foucault, 1976) richtte zich ook op de individuele lichamen, op de lijven van burgers en arbeiders: ze overschreed gedurig de grens tussen privé en publiek (en doet dat uiteraard nog steeds). Deze medicalisering van zowel het persoonlijk leven als de huiselijke intimiteit, verliep hoofdzakelijk via het kerngezin (Donzelot, 1979). De gezondheidswerkers dachten daarbij de Vrouw een hoofdrol toe. Ze beschouwden de huisvrouw als hoedster van de familiale properheid en de private gezondheidsorde. Geneesheren en hygiënisten onderschreven met 'wetenschappelijke' argumenten de burgerlijke gezinsmoraal: de man zorgde voor het levensonderhoud, de vrouw bestierde het private huishouden, de woning voorop, en waakte tevens over het wel en wee van echtgenoot en kinderen. Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw zorgden diverse andere ontwikkelingen voor een verdere verbreiding van dit burgerlijke gezinsideaal en het daarbij horende vrouwbeeld. De welvaart steeg, ook in de arbeiderslagen, zodat de materiële voorwaarden om de voorgehouden properheidsnormen na te leven in relatief brede kring vervuld waren. Een nieuwe, ditmaal overwegend vrouwelijke professionaliseringsgolf speelde daarop in en verbond de groeiende welvaart met de noodzaak van 'meer huiselijkheid' (voor wat volgt, zie Meulders, 1992: 130-153 en de aldaar geciteerde literatuur). Tussen 1890 en 1920 betraden tal van nieuwe 'typisch vrouwelijke beroepen' in de pedagogische en de verzorgende sfeer het beschavingstoneel. Verpleegsters, kraamvrouwen, woninginspectrices, maatschappelijk werksters en onderwijzeressen namen de beschavingsfakkelt van de gezondheidsprofessionals over. De nieuwe huishoud- en gezinsdeskundigen werden vanaf de jaren twintig

bijgestaan door de (alweer vrouwelijke) voorvechtsters van de rationalisatie van het huishouden. Die bepleitten in vaak erg succesvolle boekjes als *Household Engineering: the Scientific Management in the Home* (1915) en *Efficient Housekeeping* (1925) (beide van de hand van C. Frederick) of *Der neue Haushalt. Ein Wegweiser zu wirtschaftlicher Hausführung* (1926; auteur E. Meyer) de noodzaak van een efficiënte en zakelijke huishoudvoering. De modale huisvrouw moest zich omscholen tot een goede manager van de vele gezinstaken, zodat er meer tijd voor 'koesterarbeid' overbleef. De aan de publiek-economische sfeer ontleende idee van *rational housekeeping* werd zo gepresenteerd als een essentiële voorwaarde voor meer privaat geluk - voor *emotional home making*. Beide nieuwe professionele groepen vonden overigens veel gehoor in het huishoudonderwijs, in al dan niet verzuilde vrouwenverenigingen, en in allerhande gezins- en vrouwenbladen.

6. DE GEDAALDE STATUS VAN PROPERHEID EN HUISHOUDELIJK WERK

Het netto-resultaat van de zoëven beschreven ontwikkelingen was dubbel. Enerzijds medicaliseerde de inhoud van de categorieën vuil en proper, anderzijds privatiseerde de properheidspraktijk. De laatste tendens ging hand in hand met een herdefiniëring van de rol en publieke identiteit van de thuisblijvende moeder-echtgenote. Ogenschijnlijk was 'de goede huisvrouw' tegelijk een hoogst efficiënte en praktisch ingestelde manager en een emotionele, koesterende gehuwde vrouw. Deze zichtbare dubbelrol, die de nieuwe vrouwelijke professionals expliciet normeerden, verborg evenwel een minder zichtbare 'functionalisering' van de positie van de huisvrouw in de strijd tegen alle mogelijke vormen van vuil of wanorde. De goede huisvrouw vervulde - en vervult nog steeds - in het gezin primair de rol van ordehoedster, van bewaakster van de grenzen tussen vies en schoon (Martin, 1984). Als zodanig draagt ze zo impliciet bij tot het instandhouden van de bestaande culturele orde. De huisvrouw controleert immers in de private levenssfeer binnen het materiële domein de symbolische grenzen tussen vuil en proper en herstelt die indien nodig. Op algemeen maatschappelijk vlak verschijnt de huishoudelijke arbeid echter veeleer als een strikt private emotionele investering, een persoonlijk geschenk voor man en kinderen zonder meer.

Tijdens de voorbije decennia devalueerde de waarde van de huishoudelijke arbeid in West-Europa en de Verenigde Staten door de voortschrijdende mechanisering van het wasproces (zie vooral Strasser, 1982 en Cowan, 1974 en 1983). Van doorslaggevend belang in dit verband was de door de Amerikaan Nicola Tesla in 1889 operationeel gemaakte kleine elektro-motor, die overigens direct werd gecommercialiseerd (Giedion, 1969: 557-560). Daarmee werd de weg geopend richting privatisering van het wassen en, algemener, richting modernisering van het huishoudelijk leven. Diverse elektrische apparaten kwamen op de markt en vochten om een plaatsje in de private woonst. De eerste elektrische wasmachines op huiskamer-

formaat werden in 1910 in de Verenigde Staten geïntroduceerd. De industriële productie van dergelijke kleine wasmachines steeg al gauw aanzienlijk. Tussen 1930 en 1950 democratiseerde dan in de Verenigde Staten het gebruik van de elektrische wasmachine. Daarentegen vond in West-Europa de echte doorbraak pas na WO-II plaats (Denis, 1987 en Giedion, 1969: 568-571). In de loop van de jaren zestig vond dan ten slotte het gebruik van de volautomatische wasmachine algemeen ingang.

De middenklasse was dé grote pionier van de nieuwe 'moderne' waspraktijk. Voor de lagere middenklasse-vrouw was *housekeeping* een voorwaarde tot *homemaking*. Hygiëne en properheid, orde en netheid bleven centrale waarden, maar ze vormden niet langer op zichzelf staande doeleinden. De huiselijke arbeid van de lagere middenklasse-vrouw symboliseerde veeleer voor alles haar affectie voor het gezin. Wassen was dan ook niet alleen maar wassen, doch drukte liefde uit (Cowan, 1976: 16). Meer algemeen geldt dat de nieuwe middenklasse-orthodoxie de huiselijke taken geheel en al 'emotionaliseerde'. De mechanisering van diverse vormen van huishoudelijk werk, zoals het wassen, waarborgde daartoe efficiëntere middelen. Tegelijk devalueerde deze tendens de waarde van de 'omwille van de liefde' gedane arbeid. Zo leek na de democratisering van de elektrische wasmachine properheid voortaan ook werkelijk een gratuit gegeven, het gemakkelijke resultaat van de bekende druk op de knop.

In de lijn van deze vaststelling ligt het gegeven dat witte boorden, smetteloze jurken of propere pakken niet langer een grote distinctieve kracht bezitten. De mechanisering van het wasproces bracht het naleven van het ideaal van een nette publieke verschijning binnen ieders bereik. Aan een letterlijk vlekkeloos uiterlijk kan geen bijzondere waarde meer worden ontleend. In het huidige West-Europa vormt properheid in de dagelijkse omgang veeleer een soort van socio-cultureel minimum, een relatief makkelijk te verwerkelijken en daarom weinig distingerende verwachting. Niet properheid maar jeugdige vlotheid, slankheid en modieusheid lijken vandaag de dag voor distinctieprofijt te zorgen (vgl. Laermans, 1990).

De veralgemening van de mogelijkheid en daarom ook van de verwachting van een relatief vlekkeloos uiterlijk, gingen tijdens de afgelopen decennia gepaard met een versoepeling van de normen inzake het publieke vertoon. Ook de properheidsnormen ontsnapten niet aan wat Cas Wouters (1990) het informalisatieproces noemt. In de loop daarvan ontstonden vrijere en 'ongedwongener omgangsvormen, zodat de ruimte voor het (gecontroleerd) uitdrukken van individuele emoties vergrootte. Deze verschuiving luidde overigens niet het einde van het door Elias beschreven beschavingsproces in, integendeel. Informalisering vereist juist méér zelfdwang en individueel stuurvermogen. Meer mogelijkheden tot zelfexpressie is niet synoniem met 'zomaar zichzelf zijn', maar veeleer met een *controlled decontrolling of emotional controls*.

Door het informaliseringsproces werden ook de grenzen die in de publieke verschijning vuil van proper scheiden minder rigide, vager en onduidelijker. Zo kan een klein vlekje op een pantalon vandaag de dag wel, althans voor zover het niet al te zichtbaar is. Maar wat is een klein vlekje? Wanneer verandert een vlekje in een vlek? Wanneer kan een spatje écht vuil heten? De informalisering van de bijhorende normen en opvattingen betreft dus de vervaging van de reikwijdte en de spreekwoordelijke juiste inhoud van de categorieën vuil en proper, en niet van het onderscheid tussen beide als zodanig. In individuele mensenlevens zorgt deze versoepeling van de properheidsnormen en -voorstellingen meer dan eens voor onzekerheid. Hoevelen van ons beginnen de dag niet met de vraag of het gedragen overhemd of de ietwat verkreukelde pantalon er 'nog mee door kan'?

We willen ter afsluiting van deze overwegingen inzake de hedendaagse situatie van een properheidsparadox gewagen. Enerzijds is properheid in de openbare ruimte en de publieke verschijning nog steeds een 'must', anderzijds liggen de inhoud en de contouren van het nette respectievelijk het vieze niet langer eenduidig vast, wat een grotere private (interpretatieve) verantwoordelijkheid met zich brengt. De daaruit resulterende onzekerheid leidt ook binnen de privé-sfeer tot soms hoog oplopende discussies tussen mannen en vrouwen, of tussen ouders en kinderen. Hoe vaak draaien gezinstwisten niet rond de vraag of de kinderkamer, de keuken of de badkamer al dan niet voor 'vies' of 'nog wel schoon genoeg' kan doorgaan? Over de exacte grenzen die vuil van proper scheiden, wordt tegenwoordig vaak druk overgelegd of genegocieerd tussen de diverse gezinsleden. Ondertussen blijven overigens de tijdens de 19de eeuw geijkte medische definities van vuil en proper, hygiënisch en ongezond, in al dan niet 'vergroende' versie het alledaagse doen en laten in hoge mate beïnvloeden.

BIBLIOGRAFIE

- COWAN, R.S. (1974), 'A Case Study of Technological and Social Change: The Washing Machine and the Working Wife', in: HARTMAN, M. & L. BANNER (eds.), *Clio's Consciousness Raised. New Perspectives on the History of Women*. New York: Harper & Row.
- COWAN, R.S. (1983), *More Work for Mother. The Ironics of Household Technology from the Open Hearth to the Micro-wave*. New York: Basic Books.
- DENIS, M.N. (1984), 'Histoire comparée de la machine à laver', *Revue des Sciences Sociales*. 13-13bis, 23-33.
- DE REGT, A. (1984), *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940. Een historisch sociologische studie*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- DE ROOY, P. (1985), 'Het zwaarste beroep. Succes en falen van het huishoudonderwijs in Nederland, 1875-1940', *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift*, 12 (2): 207-249.

- DE SWAAN, A. (1981), 'The politics of Agoraphobia', *Theory and Society*, 10 (3): 259-286.
- DE SWAAN, A. (1988), *In care of the State: Health, Education and Welfare in Europe and America*. Cambridge: Polity Press.
- DONZELOT, J. (1979), *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books.
- DOUGLAS, M. (1980), *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- DYOS, H.J. & M. WOLF (1973), *The Victorian City. Images and Realities*. London: Routledge & Kegan Paul.
- EHRENSPERGER, I. (1988), *Wachstags. Linge, lessive, labour*. Biel: Museum Neuhaus.
- ELIAS, N. (1978), *The Civilizing Process. Vol. 1: The History of Manners*. Oxford: Basil Blackwell.
- ELIAS, N. (1982), *The Civilizing Process. Vol. 2: State Formation and Civilization*. Oxford: Basil Blackwell.
- ELIAS, N. (1983), *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und des höfischen Aristokratie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- FORTY, A. (1986), *Objects of Desire. Design and Society since 1750*. London: Thames & Hudson.
- FOUCAULT, M. (1976), *Surveiller et punir. La naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1976), *Histoire de la sexualité (1): La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- FRAZER, W.H. (1981), *The Coming of the Mass-Market 1850-1914*. London: MacMillan.
- GIEDION, S. (1969), *Mechanization takes command. A Contribution to Anonymous history*. London: Norton.
- GOFFMAN, E. (1980), *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin.
- GOUBERT, J.P. (1984), 'La France s'équipe. Les réseaux d'eau et d'assainissement, 1850-1950', *Les annales de la recherche urbaine*, (23-24): 47-53.
- GOUBERT, J.P. (1989), *The Conquest of Water. The advent of health in the industrial age*. Oxford: Polity Press.
- GRÜNN, H. (1978), *Wäsche Waschen. Volkskunde aus des Lebensraum der Degau*. Vienna: Niederösterreichischen Heimarwerkes.
- HAUSEN, K. (1978), 'Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft*, 4 (2): 148-169.
- HAUSEN, K. (1987), 'Grosse Wäche; Technischer Fortschritt und Sozialer Wandel in Deutschland vom 18. bis ins 20. Jahrhundert', *Geschichte und Gesellschaft*, 13 (3): 273-303.
- HELLER, G. (1979), *Propre en ordre. Habitation et vie domestique, 1850-1930: l'exemple Vaudois*. Lausanne: Ed. d'en bas.
- HELMING, E., Scheffran, B. (1988), *Die Grosse Wasche*. Bonn: Rheinland Verlag.
- LAERMANS, R. (1990), 'De mannequin-maatschappij. Over look, lijfstijl en lichamelijke', *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 153 (4): 265-274.

- LAERMANS, R. (1992), *In de greep van 'de moderne tijd'*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- LAERMANS, R. (1993a), 'Learning to Consume: Early Department Stores and the Shaping of the Modern Consumer Culture', *Theory, Culture and Society*, 10 (4): 79-102.
- LAERMANS, R. & C. MEULDERS (1993b), 'Gezond Wonen: de woning als lichaams-machine', pp.47-50, in: LOECKX, A., H. NEUCKERMANS & R. DILLEMANS, (eds.), *Wegwijs Wonen*. Leuven: Davidsfonds.
- LATOUR, B. (1988), *The Pasteurization of France*. London: Harvard University Press.
- MALCOLMSON, P. (1986), *English Laundresses. A Social History, 1850-1930*. Chicago: University of Illinois Press.
- MARTIN, B. (1984), 'Mother Wouldn't Like it: Housework as Magic', *Theory, Culture and Society*, 2 (2): 19-36.
- MERTÈS, C. (1992), 'There's No Place Like Home: Women and Domestic Labor', *Dirt and Domesticity. Constructions of the Feminine*. New York: Whitney Museum of American Art.
- MEULDERS, C. (1992), *The Struggle for Cleanliness. 1750-1950*. K.U.Leuven: Department Sociology of Religion and Culture (research report).
- MEULDERS, C. & R. LAERMANS (1993), 'Aan gene zijde van de reinheid. Over de geschiedenis van het wassen en de verschuivende grenzen tussen 'vuil' en 'proper', pp. 59-77, in: BOUW, C. & B. KRUTHOF (eds.), *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- MITTERAUER, M. & R. SIEDER (1983), *The European Family to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford: Blackwell.
- MUCHEMBLED, R. (1978), *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*. Paris: Flammarion.
- MUCHEMBLED, R. (1988), *L'invention de l'homme moderne*. Paris: Fayard.
- ORLAND, B. (1991), *Wäsche Waschen. Technik und Sozialgeschichte der Häuslichen Wäschenflege*. Hamburg: Rowohlt.
- PERROT, P. (1984), *Les dessus et les dessous de la bourgeoisie. Une histoire du vêtement au XIXe siècle*. Bruxelles: Ed. Complexe.
- PERROT, P. (1987), *Werken aan de Schijn?* Nijmegen: SUN.
- PERROT, M. (1979), 'Femmes au lavoir', *Sorcières*, (19): 128-133.
- PERROT, M. (1980), 'La ménagère dans l'espace Parisien au XIXe siècle', *Les annales de la recherche urbaine*, 9 (3): 3-22.
- PERROT, M. (1987), *Histoire de la vie privée (tome 4): de la Révolution à la Grande Guerre*. Paris: Seuil.
- RIFFAULT, M.C. (1980), 'De Chaptal à la mère Denis: Histoire de l'entretien du linge domestique', *Culture technique*, (3): 257-263.
- SCHAEVERS, M. (1981), 'Veel meer dan buiten bouwen. Belgische arbeidershuisvesting en politiek gezien vanuit Foucault', *Heibel*, 15 (3): 2-46.
- SCHÄFFERN, J.C. (1766), *De gemakkelijke en in de huishouding alleszins ten hoogsten voordeelige wasch-machine*. Amsterdam: J.C. Sepp.

- SENNET, R. (1976), *The Fall of Public Man*. New York: Knopf.
- SENNET, R. (1991), *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. London: Faber and Faber.
- SILBERZAHN-JAHNDT, G. (1991), *Wash-machine. Zum Wandel vom Frauenarbeit im Haushalt*. Marburg: Jonas.
- SHORTER, E. (1977), *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books.
- STALLEYBRASS, P., WHITE, A. (1986), *The Politics and the Poetics of Transgression*. London: Methuen.
- STRASSER, S. (1982), *Never Done. A history of American Housework*. New York: Pantheon Books.
- VERDIER, Y. (1979), *Façons de faire, façons de dire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*. Paris: Gallimard.
- VIGARELLO, G. (1988), *Concepts of Cleanliness. Changing Attitudes in France since the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UNGERER, C. (1986), 'Les valeurs urbaines du propre. Blanchissage et hygiène à Paris au XVIIIe siècle', *Ethnologie Française*, 16 (3): 295-298.
- WASSERMAN, F. (1989), *Blanchisseuse, laveuse, repasseuse. La femme, le linge et l'eau*. Fresnes: Ecomusée.
- ZOLA, E. (1969), *L'assomoir*. Paris: Flammarion.

